

ציצית תכלת לשיטת הרמב"ם

ירחמאל הליברד

- א. הקדמה
- ב. הצגת השיטות
- ג. הוכחות מהפסוקים
- ד. הדיון במילה תכלת
- ה. מתחיל בלבן ומסיים בלבן
- ו. חוט של כרך עולה מן המניין
- ז. התכלת אינה מעכבת את הלבן
- ח. אין לו תכלת מטיל לבן
- ט. פותליהו מתוכו
- י. סיכום

א. הקדמה

הספרות שעוסקת בפתיל התכלת כוללת בתוכה דיונים מעשיים, עיוניים ומחשבתיים. למרות שהסוגיות העוסקות במצוות הציצית מצומצמות, ומכונסות במספר דפים מועטים במסכת מנחות, ישנם דיונים רבים בנושא לאורך הדורות, ובמיוחד בדורות האחרונים. אחת השאלות הגדולות בנושא, בה יש עיסוק מדורות קדומים ועד ימינו, היא השאלה כמה פתילי תכלת צריך לשים בציצית. לעומת מיעוט השיטות שיש בנושא, ניצבות מספר עצום של ראיות לכאן ולכאן. רצון הלומדים להגיע לאמת, גרר ראיה אחר ראיה, כביכול כל אחד אומר שראיתו היא זו שתכריע את הכף.

במסגרת העיון בדברי הראשונים, ישנו אתגר גדול בהבנת דברי הרמב"ם לאשורם. במאמר זה ננסה להראות כיצד הרמב"ם למד את שיטתו מתוך עיון בפסוקים ובסוגיות הגמרא, ובאמצעות זאת ננסה להבין את תפיסת המצווה לפי הרמב"ם. המאמר אינו נועד להכווין את לימוד הסוגיות בעיון, אלא דווקא להוות ליווי ותוספת ללומד את הסוגיות, בדגש על שיטתו הייחודית של הרמב"ם.

אחד האחרונים שעסקו במלאכה זו הוא בעל ה'משכנות יעקב', ר' יעקב ברוכין¹. בספרו הנפלא הוא עסק בנושאים רבים במרחבי עולם אורה חיים, והקדיש מקום משמעותי

---

* הפניה סתמית ל'משכנות יעקב' במאמר זה היא לסימנים יג, יח.

1. הרב יעקב בן אהרון ברוכין נולד במינסק בשנת התקמ"א (1780). סביו, ר' ברוך (שעל שמו נקראה שם משפחתם) היה ידידו הקרוב של הגר"א ובן דודו של השאגת אריה. הרב יעקב למד בישיבת וולוז'ין ונחשב כתלמידו המובהק של ר' חיים מוולוז'ין. בעקבות קשיי פרנסה הרב נאלץ לעזוב את הישיבה ולשמש רב קהילה בקרלין. עדויות רבות יש למסירות ולחמלה הגדולה שהייתה לרב כלפי קהילתו.

לעיסוק במצוות הציצית. דא עקא שפירושו מצומצם ומתומצת, ורב הנסתר על הגלוי, כך שנדרשים עמל ויגיעה על מנת להבין את דבריו לאשורם. אי לכך, מלבד ביסוס שיטתו של הרמב"ם, מטרת המאמר היא לבאר את פרשנותו של המשכנות יעקב לסוגיות². יהי רצון שבעיסוק בנושא זה, נשאף לתכלית דבריהם של הראשונים, ונזכה לראות ולזכור את מצוות ה', כמאמר הכתוב (במדבר טו, מ): "למען תזכרו ועשיתם את כל מצותי והייתם קדשים ל-להיכם".

ב. הצגת השיטות

ישנן שלוש שיטות מרכזיות בראשונים בנוגע למניין חוטי התכלת שמטילים בציצית (מתוך ארבעת החוטים שבכל כנף): לפי הרמב"ם **חצי חוט תכלת**, לפי הראב"ד **חוט שלם** של תכלת, ולפי התוספות וראשונים נוספים **שני חוטים**. נראה להציע שמחלוקתם של הראשונים מייצגת שלוש הבנות שונות במצוות הציצית.

ב.1. שיטת הרמב"ם

הרמב"ם סובר שמערכת הציצית בנויה משלושה וחצי חוטי לבן וחצי חוט תכלת. הרמב"ם הבין שהתורה מצווה על שתי מצוות של ציצית, אחת אחרי השנייה, והציווי השני הוא 'שדרוג' של הציווי הראשון. בציווי הראשון התורה מצווה לעשות חוטי ציצית, "ועשו להם ציצית על כנפי בגדיהם". בציווי השני התורה מצווה לתת על חוטי הציצית פתיל תכלת, "ונתנו על ציצית הכנף פתיל תכלת".

לפי הרמב"ם ישנן שתי מערכות, אחת על גבי השנייה, עם שני תפקידים שונים. תפקיד חוטי הלבן להיות ה'ענף' (קרי – החוטים הנפרדים שאינם חלק מהכריכות והקשרים), ותפקיד חוט התכלת לקשור את הענף. וכך כותב הרמב"ם (ציצית א, ג): "נמצאו במצוה זו שתי צוויות, שיעשה על הכנף ענף יוצא ממנה, ושיכרוך על הענף חוט תכלת"³. כיוון

הרב יעקב כתב את ספרו "משכנות יעקב", שמכיל שלוש מאות שישים ושלוש תשובות. ספרו התקבל באהדה אצל גדולי הדורות, ומצוטט רבות במשנה ברורה ובפתחי תשובה. לר' יעקב היה אח ושמו הרב יצחק (שהחליפו במשרת הרבנות לאחר מותו). לעומת אחיו שכתב ספר על סדר השולחן ערוך, הרב יצחק כתב את ספרו, 'קרבן אורה', על הש"ס. הרב יעקב נפטר בו' כסלו תר"ה, והוא קבור ליד אחיו בקרלין. על קברם מצוטט חלק מההספד: "גאון יעקב ויצחק מכונים בשמם / וירימו נס ותורן בעולם התורה / בחיבוריהם היקרים נועדו בשמם / קהלת ומשכנות יעקב וקרבן אורה [...]".

2. בספר "מבית מדרשו של הרב" (עמוד עו) כתוב משם הגר"ד סולבייצ'יק: "רבינו אמר שדברי המשכנות יעקב לדיני ציצית הם ממש כדברי ראשון, והזהירנו לקרות תשובותיו כל שורה ושורה".

3. בהקשר זה ציינן לדברי הרמב"ם בספר המצוות (שורש יא), שמדגיש שלא מדובר בשתי מצוות שונות: "והנה היה אפשר לנו שנאמר שלבן ותכלת יימנו בשתי מצות לולי מה שמצאנו להם לשון מבואר במכילתא דרבי ישמעאל והוא אמרם שם יכול שהן שתי מצוות מצות תכלת ומצות לבן תלמוד לומר והיה לכם לציצית מצוה אחת היא ואינה שתי מצות". כך גם ניתן לדייק בלשונו של הרמב"ם המובאת לעיל, "נמצאו במצווה זו שתי צוויות". דהיינו, לפי הרמב"ם אין שתי מצוות נפרדות למצוות ציצית, אלא שני מרכיבים בתוך המצווה האחת.

שתפקיד התכלת הוא לקשור בלבד, אין צורך שהוא יהיה יותר מחצי חוט (כיוון שכל החוטים כפולים בתוך הבגד). לפיכך הרמב"ם הגיע למסקנה שמצוות הציצית היא חצי חוט תכלת ושבעה חצאי חוטים חוטי לבן.

הענף עשוי כולו מחוטי הלבן, וכל חוטי הענף אמורים להיות אך ורק לבנים. התכלת לא נכלל כחלק מחוטי הענף, אלא רק מהווה כורך חיצוני שאיתו קושרים את ארבעת חוטי הלבן. כך ניסח זאת הרמב"ם (ציצית א, ב): "כורכין אותו על הענף וחוט זה הוא הנקרא תכלת". כיוון שמדובר בשתי מערכות נפרדות, בעלות תפקידים שונים, הלבן אינו כורך והתכלת אינו ענף. מתוך דרשה שאותה ננתח בהמשך, דרשת "פתלהו מתוכו", חז"ל למדו שגם חוט התכלת שכורך את שאר חוטי הלבן מצטרף ונהיה חלק ממניין חוטי הענף. למרות דרשה זו, הרמב"ם סובר שחוט התכלת נשאר בתפקידו כחוט כורך, ולא מהווה מרכיב מחוטי הענף.

הרמב"ם מבין שחוט התכלת נחשב 'שדרוג' ויושב על חוטי הלבן, גם במובן הרעיוני וגם במובן הפיזי. במובן הרעיוני, כיוון שהתורה קבעה שעל חוטי הלבן יש שם ציצית – ונתנו על ציצית הכנף", ולאחר נתינת חוט התכלת התורה חוזרת וקוראת לכל המערכת שוב ציצית – "והיה לכם לציצית", נלמד שיש קומה נוספת של המצווה. בניסוח אחר, יש את הציצית הבסיסית (חוטי הלבן) ויש את הציצית המתקדמת (עם חוט התכלת). במובן הפיזי, כיוון שתפקידו של החוט התכלת הוא לכרוך את הלבן, מיקומו הוא מעל חוטי הלבן. אם נמשיל את הדבר, חוטי הלבן הם בד הציור, וחוט התכלת הוא הצבע שאותו צובעים את הבד.

ב.2. שיטת הראב"ד

הראב"ד כתב בהשגותיו על הרמב"ם כך: "השנים של תכלת והששה לבנים" (ציצית א, ו), דהיינו לפי הראב"ד מערכת הציצית מורכבת משני חוטי תכלת (חוט שלם אחד) ושישה חוטי לבן. מאחר ודעת הראב"ד מופיעה רק בהשגות על הרמב"ם, לא ניתן לדעת בוודאות מהי שיטתו⁴. ניתן להציע ששיטתו של הראב"ד מבוססת על הפער שבין פרשיית ציצית שבספר במדבר, בה מוזכר פתיל התכלת, לבין הציווי בספר דברים (כב, יב), בה כלל לא מוזכרת התכלת. לכן קבע הראב"ד שיש לכרוך הן בתכלת (כעולה מהפרשה במדבר) והן בלבן (כעולה מהפסוק בדברים). כיוון שהתכלת אינו ה'כורך' היחיד, ממילא הוא מקבל מעמד של חלק מהציצית, ולכן הגיוני להצריך חוט שלם, ולא רק חצי חוט כדברי הרמב"ם.

4. כך גם סובר המאירי (יבמות ה, ב ד"ה ומעשה) וכך נראה שדעת ריא"ז (ציצית ח).

5. הראב"ד מלמד אותנו שצריך לקשור את הציצית גם בחוט תכלת וגם בחוטי הלבן "[...] ואחר כך כורך שני חוטי א אחד של לבן ואחד של תכלת" (ציצית א, ז). אם כך, ברור שהראב"ד לא תפס את מערכת הציצית כרמב"ם, וכדבריו בהשגה שם: "למה יותר בתכלת מבלבן".

הראב"ד סובר שהתכלת והלבן משלימים יחד את המצווה, כדברי הרמב"ם, והצבעים לא עומדים כל אחד בפני עצמו.⁶

ב.3. שיטת התוספות

תוספות ורש"י⁷ תופסים את מצוות הציצית אחרת לחלוטין מדברי הרמב"ם והראב"ד. הרמב"ם והראב"ד סברו שלמרות שיש שני חלקים למצוות הציצית, הם כרוכים זה בזה, ואף אם אחת יכולה לעמוד ללא השנייה, היא עדיין תהיה מצווה חלקית. לפי תוספות ורש"י התכלת והלבן הן שתי מערכות שונות שעומדות בפני עצמן. לדעתם יש שתי מצוות בתורה, מצוות התכלת ומצוות הלבן, ולכן הבינו שמדובר בשתי מצוות מקבילות שמרכיבות תמונה שלימה. נקודה זו מתבטאת באופן מובהק בהסבר תוספות למניין החוטים. תוספות מסבירים שכיוון שאין אנו יודעים כמה חוטים צריך לשים, הסברה נותנת שהתכלת והלבן צריכים להיות שווים, שניים שניים, ובלשונם (לח, א ד"ה התכלת): "כיון דתרי מיני בעי רחמנא סברא הוא שיהיו שוין". אם כל מצווה תורמת באופן שווה למכלול של הציצית, מסתבר שמניין החוטים יהיה שווה.

ממילא ברור שלפי דברי תוספות כורכים גם בלבן וגם בתכלת, כיוון שיש להם את אותו המעמד. ניתן להציע ששיטתם נובעת מההשוואה בין ציצית לבין תפילין (משנה ד, א): "תפלה של יד אינה מעכבת של ראש, ושל ראש אינה מעכבת של יד". כמו שתפילין של יד ותפילין של ראש הם חלקים נפרדים, כך גם הלבן והתכלת. שני חלקים שמרכיבים מצווה שלימה, אך אינם תלויים זה בזה. תוספות מרחיקים לכת בשיטתם, וסוברים שמי שאין לו חוטי לבן יטיל אך ורק חוטי תכלת: "אע"ג דחיסר מצוה דלבן קיים מצוה דתכלת בב' חוטיין" (שם). לפי שיטת הרמב"ם אין לחוטי התכלת לבדם משמעות, שהרי התכלת הוא רק שלב נוסף על גבי הלבן, ותלוי בכך שיש חוטי לבן.⁸

6. העמק ברכה (ציצית א) מציע שמחלוקת הרמב"ם והראב"ד הם בעצם מחלוקת אחת. נקודת ההסכמה ביניהם היא שהם קוראים את פשוטו של מקרא ממש, פתיל תכלת, פתיל אחד. המחלוקת ביניהם היא מה עניינו של הפתיל: לכרוך את חוטי הלבן (לשיטת הרמב"ם), או שאחד מחוטי הציצית יהיה תכלת (לדעת הראב"ד).

7. כך גם עולה משיטת הרא"ש (הלכות קטנות ציצית ו-ז) והרשב"א (יבמות ה, ב).

8. בנקודה זו, כאשר אין חוטי לבן כמה חוטי תכלת מטילים, נחלקו רש"י ותוספות. לפי רש"י כאשר אין חוטי לבן יש להטיל ארבעה חוטי תכלת: "אי עביד ארבעתן תכלת או ארבעתן לבן יצא" (לח, א ד"ה התכלת). לעומת זאת תוספות סוברים שיש להטיל רק שני חוטי תכלת (מה שהרבה יותר מסתדר בשיטתם).

ג. הוכחות מהפסוקים

עמדו האחרונים⁹ על כך שהרמב"ם בנה את שיטתו על עיון מעמיק בפשט הפסוקים. ניתן לעמוד על שתי מילים בולטות בפסוקי פרשת הציצית שעיצבו במידה רבה את שיטתו של הרמב"ם: 'על' ו'פתיל'. ה' מצווה לבני ישראל: "ונתנו על ציצית הכנף פתיל תכלת" (במדבר טו, לה).

המילה הראשונה שניתנת לפרשנות, ועומדת במוקד המחלוקת בין הרמב"ם לתוספות היא המילה 'על'. ברובד הפשט המילה מלמדת על **נתינה מעל**, דהיינו האדם מחויב לתת מעל לציצית פתיל תכלת. לפי פירוש זה במצוות ציצית אדם מחויב לשים ציצית בכגדו, ועליה לתת את פתיל התכלת. על פי זה התכלת יושבת על הלבן, דבר שיתבהר באופן המעשי בעקבות קריאה של הפסוקים בספר דברים. אך ניתן להבין אחרת, שהמילה 'על' מלמדת על **נתינה בסמוך**, כלומר יחד עם הציצית שאדם נותן על בגדו הוא צריך לתת את פתיל התכלת. פירוש זה לא מצווה את האדם על תוספת אלא על צירוף, לא שימה-על אלא שימה-עם. פירוש זה נסמך על כך שהמילה 'על' במקומות שונים כמילה המלמדת על תוספת וצירוף, כדוגמת הפסוק "ויבואו האנשים על הנשים" (שמות לה, כב), כלומר האנשים באו בנוסף על הנשים¹⁰.

הרמב"ם סבר כאפשרות הראשונה, שיש לתת את פתיל התכלת מעל הלבן. כיוון שחוט התכלת חייב להיות ממש מעל ללבן, יש לכרוך אותו מסביב לחוטי הלבן. תוספות ורש"י סוברים כפרשנות השנייה, שמדובר במילת סמיכות – הלבן יחד עם התכלת. אם כן, רש"י ותוספות הבינו שאין צורך שחוט התכלת יהיה מעל לחוטי הלבן, אלא יצטרף יחד איתם במניין החוטים, וממילא אין מניעה שגם יהיה לבן מעל לתכלת במעשה הכריכה, שהרי העיקר הוא הסמיכות ולא השימה מעל.

המשכנות יעקב (יג) מציע שלא רק שהמילה 'על' העמידה את ההבדל בין פירושם של רש"י ותוספות לפירושו של הרמב"ם, אלא גם המילה 'פתיל'. התורה מתייחסת לחוט התכלת בלשון 'פתיל', וניתן להבין מילה זו בשתי דרכים. השורש פת"ל מלמד על פעולת כריכה,

9. למשל, העמק ברכה (ציצית, א): "וטעמו של הרמב"ם כתב בתשובה לחכמי לונלי, מדכתיב "פתיל תכלת", פתיל משמע חד".

10. וכפי שהסבירו הרבה מהפרשנים על הפסוק שם, עיין ראב"ע, רמב"ן, חזקוני, רש"י ועוד. אולם ניתן להציע שהפסוק בשמות מלמד על כך שהגברים הביאו יותר מהנשים, ולכן ניתן לקרוא את המילה על כמילת יחס של 'מעל'. בפסוק במדבר ניתן לראות שכך פירוש התרגום יונתן: "ויתנון על אנפא" (כלומר על הכנף – עם חוטי הלבן – ולא על חוטי הלבן) והחזקוני: "על ציצת הכנף עם ציצית הכנף דוגמא על שדה הארץ". ובאמת האבן עזרא והאברבנאל פירשו על הפסוק שהחזקוני הביא כדוגמה "על שדה הארץ" (ויקרא כה, לא), שמדובר ב"עם שדה הארץ".

הצמדה וסיבוב¹¹. מסתבר אם כן להבין שמילת 'פתיל' מלמדת שחוט התכלת פותל וסובב סביב חוטי הלבן. וכך אכן פירש הרמב"ם את הדברים, שמטרת חוט התכלת היא לפתול מסביב לחוטי הלבן. וכך כותב המשכנות יעקב: "וכיוון שאמרה התורה פתיל תכלת, שמעינן מינה שמעשה הפתיל יהיה מתכלת, וזו היא הכריכה". מדוייק שכך הרמב"ם הבין את הפסוק מתוך תשובתו של הרמב"ם לחכמי לונלי: "ולפי שהמצוה של תכלת שיהא הפתיל כולו תכלת לא נעשה מן הלבן אלא כריכה אחת [...] ושאר החוליות כולן בתכלת" (שו"ת הרמב"ם רפו), דהיינו לפי הרמב"ם עצם מעשה הכריכה מכונה פתיל¹². מלבד זאת, העובדה שהמילה פתיל נכתבה בלשון יחיד, מהווה ראייה נוחה לשיטת הרמב"ם שדורש רק חוט אחד של תכלת (בניגוד לשיטת רוב הראשנים).

הבנה חלופית היא שהמילה 'פתיל' אינה מוסבת על התפתלות התכלת סביב הלבן, אלא על החוטים עצמם. לפי קריאה זו, במקום ללמוד מהפסוק שצריך שחוט התכלת יסובב סביב הלבן, הפסוק מלמד שכל חוט צריך לסבוב סביב עצמו. דין זה נקרא בפי חז"ל 'שזורין' – החוט עצמו צריך להיות שזור, עשוי מכמה חוטים. זהו דין בצורת החוט, הנלמד

---

11. המילה הזו מופיעים בתנ"ך בכמה אופנים: כשם עצם (למשל: "ותאמר חתמך ופתילך" (בראשית לח, יח)), כפועל ("נפתולי - להים נפתלתי" (בראשית ל, ח)) וכתואר (דור עקש ופתלתל (דברים לב, ה)). הרד"ק בספר השורשים (פתל) מסביר שמדובר ב"לשון עיוות והיפוך" והרמב"ן (דברים לב, ה) כותב "הפך הישר", ובחוט הדבר מתיישם בכריכתו (וזאת משמעות המדרש "וצריך לפתולן" (במדבר רבה יז, ה)). מעניין לציין שעל הפסוק "דור עקש ופתלתל" רש"י פירש: "כפתיל הזה שגודלין אותו ומקיפין אותו סביבות הגדיל".

12. מפורש ברמב"ם שכיוון שהמצוה שהפתיל כולו יהיה תכלת, הכריכה נעשית כולה בתכלת חוץ מהתחלתה וסופה. כלומר, הרמב"ם רואה זהות גמורה בין המילה 'פתיל' לכורך. הרב פרופסור דוד הנשקה, במאמרו "פתיל תכלת וגדילי ציצית – בירורים בקיום מצות תכלת בציצית" (אסיף ה, עמודים 358-405) דייק הפוך מדברי הרמב"ם, שהמילה פתיל מכנה את חוט התכלת אך אינה מתייחסת לפעולת הכריכה סביב הלבן. ניתן להבין שהמילה פתיל המובאת מלמדת על עצם הכריכה (ולכן כתוב מיד אחר כך 'אלא כריכה אחת'), אך אפשר להבין שמדובר על עצם החוט התכלת שכבר התורה כינתה אותו פתיל. הוכחתו מסתמכת בעיקר על דברי רבי אברהם בנו של הרמב"ם שכינה את החוט כפתיל ולא את הפעולה כהתפתלות (בספרו המספיק לעובדי ה', פרק לג). ר' אברהם כותב "כפי שנאמר על חוט התכלת 'פתיל תכלת'". ניתן להתלבט עד כמה דברים אלו מוכרחים בכתביו של ר' אברהם, יותר מכך עד כמה הדרשות שבנו של הרמב"ם דרש בפסוקים מחייבות את אביו. הרב פרופסור הנשקה ניסה גם להכריח את הלימוד של הרמב"ם בפסוקים בעקבות לימודים מספרי, אך ברור שהרמב"ם לא ראה לימודים אלו כמחייבים, כפי שנראה בהמשך כאשר נדון בשיטת הרמב"ם בדין שזורין.

גם על התכלת וגם על הלבן, ולא על כריכת החוט, שנלמדת דווקא על התכלת. באופן זה נדרש הפסוק בספרי:

ונתנו על ציצית הכנף פתיל תכלת טווי ושזור. אין לי אלא תכלת, טווי ושזור
לבן מנין? הרי אתה דן, הואיל ואמרה תורה תן תכלת ותן לבן מה תכלת טווי
ושזור אף לבן טווי ושזור¹³.

(ספרי במדבר פרשת שלח פסקא קטו)

דין זה של 'שזורין', שצריך לשזור את כל חוטי הציצית, כלומר כל חוט צריך להיות פתול סביב עצמו, נפסק להלכה לפי רוב הראשונים¹⁴. רבים תמחו על הרמב"ם - שלא הזכיר בהלכות ציצית חובה לשזור את החוטים - מדוע לא פסק דין זה, ובלשונו של הראב"ד "זה טעות אלא צריך להיות שזורין" (ציצית א, ט). אך בעקבות הבנת דרשת הרמב"ם בפסוקים, ברור שהרמב"ם לא דרש כמו הספרי את המילה פתיל, ולכן הוא גם לא יחייב את דין השזירה. המילה 'פתיל' יכולה להתפרש באחת משני דרכים, והרמב"ם הבין אותה כדרך הראשונה שהצגנו, ואילו שאר הראשונים פירשו אותה בדרך השנייה, כדברי הספרי, ולכן חולקים על הרמב"ם גם בדרשה הראשונה. כך כתב המשכנות יעקב: "[לדברי הרמב"ם – י"ה] אין ראייה על החוט עצמו שיהא שזור וכפול דפתיל היינו משום כריכה¹⁵".

לסיכום חלק זה, בפשטות עולה מהכתובים שמצוות הציצית מורכבת משני מרכיבים (או בלשונו של הרמב"ם, שני ציוויים). תחילה ציווי של לבן, ורק לאחר מכן, כתוספת ציווי של תכלת. על מהותו של התכלת ניתן ללמוד ממילת הקישור 'על', שהתכלת צריך לשבת על הלבן, דהיינו להיכרך עליו¹⁶. וגם ממילת התיאור 'פתיל', אפשר ללמוד שחוט התכלת אמור לפתול את חוטי הלבן.

13. נעיר שההווה אמינא של הספרי מתאימה לשיטתו העקרונית של הרמב"ם, אף על פי שלא נפסקה על ידיו. הספרי הציע שהחוט השזור הוא דווקא חוט התכלת, הסובב סביב חוטי הלבן שאינם שזורים. לפי שיטת הרמב"ם, שרק חוט התכלת הוא הסובב סביב הלבן, מאוד הגיוני שרק הוא יצטרך להיות חוט טווי ושזור, והלבן שבפנים יהיה חומר גלם.

מעניין עוד להעיר על דברי הספרי "אמרה תורה תן תכלת ותן לבן", שלא מצאנו שום מקום מפורש שהתורה מצווה לתת לבן, אלא רק ציווי על נתינת התכלת.

14. עיין תוספות נדה סא, ב ד"ה שוע; ספר הישר, חלק החידושים לה; רמב"ן נדה סא, ב ד"ה וזו; רשב"א יבמות ה, ב ד"ה שוע; מאירי שם ד"ה ומכל; ר"ן על הרי"ף ביצה ז, ב ד"ה מדאורייתא; עיטור ציצית (דף סח טור ג) ד"ה החלק; אגור ציצית (יג); סמ"ג לאוין רפג ד"ה שנינו ועוד.

15. חשוב לציין שהרמב"ם בתשובה לא טוען שהוא נמנע מלפסוק את דין שזורים בגלל הפסוקים, אלא מנמק זאת: "ולפי שלא מצאתי שום אדם שיאמר דבר זה, לא כתבתי כמותו" (שו"ת הרמב"ם רפו).

16. המשכנות יעקב מעיר שהרמב"ם אינו עומד לבדו, אלא נמצא בחברת זוהר ובעל הערוך. בזוהר מובא: "ונתנו על ציצית דדא איהו דחפי על שאר חוטיין" (רעיא מהימנא כרך ג דף קעה), דהיינו את חוט

ד. הריון במילה תכלת

לאחר העיון בפסוקים, נעבור לעסוק בהוכחות מהגמרות. כיוון שהראשונים נחלקו מהקצה אל הקצה בתפיסת יסוד מצוות ציצית, הם גם נחלקו בהבנת הגמרא בהתאם. מעבר לכך, כיוון שהראשונים השונים מביאים הוכחות מהכתובים לשיטתם, כל סוגיה צריכה להסתדר גם מבחינת המקראות לדעות השונות. ננסה להראות להלן ששיטת הרמב"ם מתיישבת באופן הטוב ביותר בסוגיות.

כעת נסקור מספר סוגיות העוסקות בתכלת. לפני כן, נפתח בסקירה מקיפה של פרשנות הראשונים בגמרא. נחלקו הראשונים איך להתייחס למילה 'תכלת' בפרקים הקומץ רבה והתכלת, שבמהלכם מובאות מספר פעמים מימרות על 'התכלת'. שתיים מתוכן מענייננו.

רבא אמר: "תכלת שכרך רובה – כשרה" (מנחות לט, א). באופן פשוט הגמרא מדברת על כריכת התכלת בציצית, ומסבירה שגם אם ישנה כריכה מלאה על כל הציצית, הציצית כשירה למרות שהיה ניתן להציע שאין בה ענף. כמובן שמימרה זו נוחה ביותר לשיטת הרמב"ם, שמסביר שהחוט הכורך הוא חוט התכלת, וממילא מתאים ביותר להתנסח 'תכלת שכרך'. מימרה נוספת היא: "נוי תכלת שלישי גדיל ושני שלישי ענף" (שם), דהיינו בעת כריכת התכלת יש נוי שתהיה כריכה באופן פרופורציונלי של שלישי ושני שלישי. שוב פעם, רואים באופן מובהק שהמילה 'פתיל' מתייחסת אל הכריכה, כשיטת הרמב"ם.

ראשונים אחרים מתמודדים עם גמרות אלו בדרך לא פשוטה, כפי שנראה לקמן. רש"י (שם ד"ה התכלת) מסביר "תכלת – זהו שם כל הציצית", כלומר כאשר הגמרא מדברת על תכלת היא מתכוונת לכל הציצית ולא לחוט התכלת בלבד. אם כך, המימרה הראשונה אינה מדברת על חוט התכלת דווקא, אלא על כל הציצית שאם כרכו את רובה (הן בלבן והן בתכלת), היא כשירה. כך גם במימרה השנייה, יש נוי לכרוך את הציצית (שוב, הן בלבן והן בתכלת) כולה שלישי גדיל ושני שלישי ענף, ולא מדובר בדווקא על חוט התכלת. מתוך כך מתרצים שאר הראשונים את שיטתם, ומסבירים שממירות אלו לא מוכח דווקא כתפיסתו של הרמב"ם, כיוון שניתן להסביר שמדובר בהן על כלל הציצית, שנקראה תכלת. מאוד נפוץ שמספר מרכיבים מקבלים שם כולל על שם אחד המרכיבים (אולי המשמעותי מביניהם), כמו לדוגמה מצוות ארבעת המינים שנקרא בפי חז"ל הרבה מצוות הלולב¹⁷.

התכלת כורכים מעל לחוטי הלבן. בהמשך הזוהר כתוב "היא חוטא חד" (שם), ועל פי המקור הקודם מסתבר שהכוונה היא כשיטת הרמב"ם. כך מפורש גם בלשון הערוך (ערך תכלת) "כורך על הז".
 17. ניתן לראות דבר זה באופן מובהק בלשונו של החינוך (שכד) "מצות הלולב עם ג' מיניו", דהיינו המצווה נקראת בשם כולל של לולב. גם בנוסח הברכה ניתן לראות נקודה זו, כיוון שאנו מברכים 'על נטילת לולב', ולא 'על נטילת ארבעת המינים' (סוכה לז, ב). כך גם כתב רש"י (סוכה לא, א ד"ה אין) במפורש: "האי לולב היינו הושענא, כולהו שלשה המינים יחד".

אמנם תשובה זו אינה פשוטה, ונראה כי היא אינה מתיישבת עם הגמרא ועם שיטות הראשונים. ניתן לראות שבגמרא, באופן פשוט, התכלת לא מהווה שם כולל לציצית, ובדרך כלל מתייחסת דווקא לפתיל התכלת. חלק מהדוגמאות מובהקות כיוון שמוזכרים התכלת והלבן ביחד: "התכלת אינה מעכבת את הלבן", "מצווה להקדים לבן לתכלת", "קיים מצווה דלבן וחסור מצווה דתכלת" (לח, א)¹⁸. בנוסף ישנן דוגמאות בהן מוזכר רק התכלת ובאופן פשוט מדובר רק בחוט התכלת: "טלית שכולה תכלת" (לח, ב) – וברור שמדובר דווקא על הפתיל, שהרי מה משמעות טלית שכולה ציצית? "כל המטיל תכלת בירושלים אינו מן המתמיהין" (לט, ב) – משפט המתמיהין מלטיל פתיל תכלת בבגדיו, ועובר בכך על איסור כלאים¹⁹. במילים אחרות, ברור שלשיטת הראשונים לעיל, במקרים מסוימים המילה תכלת מלמדת על החוט בלבד, ולעיתים היא מלמדת על כל הציצית.

מלבד הראיות מלשון הגמרא, נראה ששיטתם של רש"י ותוספות לא מתיישבת עם האמירה שהמילה 'תכלת' היא שם כולל לציצית. כדי לקבל אמירה כזו, צריך להסביר שחוט התכלת הוא מרכיב בולט ולכן הוא מהווה נציג לכל איגוד הציצית²⁰. לשיטת הרמב"ם באמת נראה שאפשר לקבל אמירה כזו (למרות שכאמור אין הוא צריך אותה), כיוון שהתכלת היא מרכיב ניכר וכולט בציצית. אך לפי שיטת רש"י ותוספות התכלת אינו שונה מהלבן, ואדרבה היא שווה ללבן בכל דבר, וממילא קשה לקבל שדווקא התכלת הוא מהווה נציגות לכלל הציצית. לכן נראה שיותר נח לקבל את תפיסתו של הרמב"ם.

כיוון שהזכרנו את ארבעת המינים, נעיר על מספר זיקות בינם לבין מצוות הציצית "כיוון דאתא לידן נימא ביה מילתא". גם בציצית וגם בארבעת המינים יש ענף, יש ארבעה מרכיבים, ומקשר אחד יוצאים קצוות. בשניהם יש מושג של ארבע רוחות, לשניהם אין שיעור (מנחות מא, ב), ובשניהם יש מצוות הידור (שבת קלג, ב). אפשר להרבות ציצית כמו ערבות (תוספות ד"ה התכלת), בשניהם יש איסור של בל תוסיף, את שניהם אין אישה עושה (תוספות גיטין מה, ב ד"ה כל), ושניהם נכללים בתוך ארבעת הדברים שמצוותן מעומד (רבינו בחיי דברים טז, ט).

18. עוד דוגמאות שיש בהם אזכור של התכלת והלבן, ובכל זאת נראה ברור שמדובר דווקא בפתיל התכלת: "דאי אגרדום תכלת וקאי אלבן" (לח, ב), "אין לו תכלת מטיל לבן" (שם), "כיוון דתכלת פטרה לבן נמי פטר" (לט, ב).

19 ישנן דוגמאות נוספות, מהן אין הכרע לכאן או לכאן. לדוגמה "תכלת אין בו משום כלאים" (מ, ב); "גרדומי תכלת כשרין" (לח, ב). המקום היחיד בו נראה שהרמב"ם נדחק זו המימרה "כיוון שארגו בה ג' על ג' מטילין בה תכלת". באופן פשוט באמת מדובר על שם כולל לציצית. מעבר לכך, בגמרא בבכורות (יז, א) נאמר "אמר רב פפא הכל מודים שצמרו [של רחל בת עז] פסול לתכלת", ועל כך כותב הרמב"ם (ציצית ב, א) "רחל בת עז צמרה פסול לציצית". כנראה נדרש להסביר שגם הרמב"ם מודה שלעיתים המילה תכלת מורה על כלל הציצית, אך בכל זאת נראה ברור שרוב האזכורים של המילה בגמרא הם כפשוטם, מה שמסייע לשיטת הרמב"ם.

20. כדי לקרוא למספר רכיבים על שם רכיב אחד, מסתבר מאוד שהרכיב הזה הוא הכולט והמשמעותי מבניהם. כך לדוגמה מסבירים בגמרא בסוכה (לו, ב) את הסיבה שמברכים על נטילת לולב, ולא על שאר המינים: "אמר ליה רבי ירמיה לרבי זיקא: מאי טעם לא מברכינן אלא על נטילת לולב? - הואיל וגבוה מכולן. - ולגביה לאתרוג, ולברך! - אמר ליה: הואיל ובמינו גבוה מכולן".

בקצרה, לפני ההתעמקות בסוגיות הרלוונטיות, מתוך פשטות לשון הגמרא נראה בהחלט כדברי הרמב"ם. הגמרא מחלקת באופן ברור בתוך המונח תכלת, ובכמה וכמה סוגיות עולה שהכורך נעשה דווקא בתכלת ולא בחוטים אחרים. אם כך, רק מעין רופף במילות הגמרא, נראה כדברי הרמב"ם. כעת נעבור ללמוד שני סוגיות, סוגיית מתחיל בלבן ומסיים בלבן, וסוגיית החוט של הכרך הינו מן המניין, כדי להראות שגם בעומק הסוגיות נראה כדברי הרמב"ם. כדי לתרץ את שיטתם של רש"י ותוספות, נראה שנצטרך להסביר שאף על פי שאין עדיפות לתכלת על הלבן, כיוון שחוט התכלת יותר בולט לעין²¹ הוא קובע את שם המכלול.

ה. מתחיל בלבן ומסיים בלבן

הגמרא מלמדת:

תנא: כשהוא מתחיל – מתחיל בלבן, הכנף – מין כנף; וכשהוא מסיים – מסיים בלבן, מעלין בקודש ולא מורידין.

(מנחות לט, א)

הגמרא דנה בכריכות סביב ענף הציצית, ודורשת מהכורך להתחיל בכריכה אחת של לבן ולסיים בכריכה אחת של לבן. הסיבה להתחיל בלבן היא כדי לעמוד בדרישת 'הכנף מין כנף', שמין הבגד יהיה מין הציצית, והסיבה לסיים בלבן היא כדי לא להוריד בקודש²².

באופן פשוט נשמע מדברי הגמרא שהצורך בכריכת הלבן הוא רק בהתחלה ובסוף של כל הכריכות, ובשאר הכריכות הכורך צריך לכרוך בצבע התכלת. כך הסביר רש"י שם את הגמרא "מתחיל לכרוך בלבן ובאמצע כורך של תכלת וחוזר ומסיים בלבן". הסיבה לפרשנות זו היא ברורה, כיוון שנראה מדברי הגמרא שהצורך בכריכה של לבן היא זו שצריכה נימוק, ומובן מאליו שהכריכות הרגילות נעשות דווקא על ידי חוט התכלת. ובניסוח אחר, אם היה כריכות של לבן באמצע, באופן פשוט גם עליהם הגמרא הייתה צריכה להעיר²³.

21. כפי שהולב יותר בולט משאר המינים (ראו בהערה הקודמת).

22. רש"י (ד"ה מין) מסביר שם, שכיוון שהתורה הזכירה תחילה את מין הלבן, ממילא הוא יותר חשוב, וצריך לסיים איתו ולא עם התכלת. אמנם, הנימוקי יוסף (הלכות קטנות יג, א ד"ה מעלין) חולק ומסביר שדווקא התכלת הוא חשוב יותר, כיוון שהוא מסמל את כסא הכבוד, אלא מאחר והתחלנו בלבן (בגלל הכנף מין כנף) צריך גם לסיים איתו.

23. ראוי להציע שגם להסבר רש"י, ייתכן שחידוש הגמרא הינו חידוש שלילי, דהיינו שלא נכון להתחיל או לסיים בתכלת אלא בלבן, אבל אין חיוב שהחוט יחיו דווקא תכלת באמצע. מכל מקום בשיטת התוספות (ד"ה לא) ברור שיש לבן גם באמצע. כדברי הרמב"ם הסביר גם בעל התורה תמימה (במדבר טו, קטו): "כורכין החוט של תכלת על הענף, ולכן אחרי שמכניס החוטין נוטל חוט אחד מן הלבן וכורך בו כריכה אחת על שאר החוטין בצד הבגד ומניחו ונוטל חוט התכלת וכורך בו ב' כריכות בצד

אולם, ניתן להסביר שהגמרא הקפידה אך ורק על הכריכה הראשונה והאחרונה. בשאר הכריכות ניתן לכרוך בכל צבע שהכורך ירצה, או לחילופין יש סדר כריכה של לבן ותכלת באמצע, והגמרא רצתה להדגיש רק את החשיבות של הכריכה הראשונה והאחרונה, וכלל לא דנה בכריכות שבאמצע.

אם כך, למרות שבאופן פשוט נשמע מהגמרא שאין כריכות לבנות באמצע, אין זה מוכרח. כך צריך לפרש בדעת הראב"ד, שמסביר שהכריכות נעשות בשילוב של לבן ותכלת. וכך מבואר בדבריו:

מתחיל בלבן ומסיים בלבן, קושר תחלה סמוך לכנף קשר אחד בחוט לבן ובחוט של תכלת והוא שנקרא קשר העליון ואחר כך כורך שני חוטין אחד של לבן ואחד של תכלת עד שש כריכות והשביעית לבן לבדו.

(השגות הראב"ד ציצית א, ז)

קריאה זו קשה – אם יש סדר של לבן ותכלת באמצע, הרי שאין לו מקור מפורש בתוך הגמרא. מלבד זאת, הגמרא קבעה שמספיק לכרוך רק שלוש כריכות: "ואפילו לא כרך בה אלא חוליא אחת – כשרה [...] וכמה שיעור חוליא? תניא, רבי אומר: כדי שיכרוך וישנה וישלש" (לט, א). אם האדם כרך רק שלוש כריכות, ברור שהכריכה האמצעית צריכה להיות של תכלת, אחרת הגמרא הייתה פשוט אומרת שכל הכריכות הן של לבן. במידה ואדם כורך יותר משלוש כריכות, כל תוספת של לבן היא לא נצרכת, לעומת התוספת של תכלת שכן יכולה להיות בעלת ערך²⁴.

כריכה של לבן וקושר [...] וכן עד חוליא אחרונה שהוא כורך בה שתי כריכות של תכלת, ועל זה הוא אומר כאן שמתחיל בלבן כדי שיהיה סמוך לכנף מינה [...] וכריכה אחרונה ג"כ של לבן מפני שהתחיל בלבן מסיים בו, שמעלין בקודש ולא מורידין". כדברי הרמב"ם גם משמע מתוספות (לט, א ד"ה לא יפחות): "לקשור על כל חוליא וחוליא היינו כדי שיהיה ניכר התכלת", דבר שסותר את דברי התוספות לעיל, וכן לא מתאים לשיטתו העקרונית.

24. הסבר זה שמעתי מהרב יונתן רוזין, ונמחיש רעיון זה על ארבע כריכות. אם אדם בוחר לכרוך ארבע כריכות, לבן תכלת לבן ולבן (דהיינו באמצע יש גם לבן), ממילא בכריכה השלישית הוא קיים את דברי הגמרא (שהרי יש שלוש כריכות שמתחילות ומסתיימות בלבן), ואין צורך בכריכה האחרונה. לעומת זאת, אם אדם כורך כריכה לבנה שני תכלת ואז שוב כריכה לבן (דהיינו אין באמצע לבן), ממילא הוא לא קיים את דרישת הגמרא עד הכריכה האחרונה וכל הכריכות באמצע עולות לו. ובמילים אחרות, אם אדם כורך כריכה לבנה באמצע, הוא בעצם מסיים את דרישת הכריכות ושאר הכריכות שלאחרי זה נמצאות מחוץ לכריכות הנצרכות. אך אם אדם כורך כמה כריכות של תכלת, מאחר והגמרא לא קבעה שהכריכה של תכלת מתחילה או מסיימת את הכריכות, כל הכריכות של תכלת נחשבות כאמצע. הכריכה הלבנה היא המתחילה ומפסיקה את הכריכות משום ש"מתחיל ומסיים בלבן", וממילא כל מה שיגיע לפני או אחרי לבן אינו נצרך ומהווה כריכה מיותרת. הסבר זה כמובן מניח שהדין של מעלין בקודש מעכב, דבר שלא מוכרח, להפך בפשטות אדם שכורך שתי כריכות לבן ותכלת מדאורייתא יוצא ידי חובה. מעבר לכך, ניתן להתלבט האם בכריכה של לבן תכלת לבן תכלת לבן החשבון מתקיים.

אם כך, יותר נוח להסביר בגמרא שהכריכות המשמעותיות בציצית נעשות על ידי חוט התכלת, בדיוק כפי שהרמב"ם מתאר בהלכותיו: "ולוקחין חוט צמר שנצבע כעין הרקיע וכורכין אותו על הענף וחוט זה הוא הנקרא תכלת" (א, ב). וזה לשונו בתשובה שנשלחה לחכמי לונל:

ולפי שהמצוה של תכלת שיהיה הפתיל כולו תכלת לא נעשה מן הלבן אלא כריכה אחת בלבד סמוכה לכנף מין כנף ושאר החוליא עם החוליות כולן בתכלת חוץ מכריכה אחרונה שהיא בלבן הואיל והתחיל בו וכן כתב רבינו שמואל בן חפני ז"ל.

(תשובות הרמב"ם רפז)

כך נראה שיש להסביר את דברי המשכנות יעקב (יג): "ומסיים בלבן ועיקר הכריכה היא בתכלת, ומנא ליה הא מילתא? ובוודאי זהו פירוש פתיל שאמרה התורה"²⁵. כלומר – כיוון שהגמרא הזכירה רק שתחילת וסוף הכריכות הן בלבן – משמע ששאר הכריכות הן בתכלת, ונראה שכך הבינה הגמרא את המילה 'פתיל' שנאמרה בתורה – שחוט התכלת יהיה החוט ש'פותל' וכורך את שאר החוטים, וכפי שהעלנו בפרקים הקודמים.

ו. חוט של כרך עולה מן המניין

כפי שהסברנו לעיל, הרמב"ם לומד מהמילה פתיל את הצורך לכרוך את חוט התכלת סביב חוטי הלבן. כלומר, לפי דעת הרמב"ם חוטי הלבן נלמדים מהמילה גדילים, ומעליהם צריך לכרוך את פתיל התכלת. הסברנו לעיל שלפי דעת הרמב"ם חוט התכלת אינו נכלל כחלק מחוטי הענף, לא בתוכנו ולא במנינו. ובהרחבה, כיוון שמדובר במצווה נפרדת (פתילת החוטים), מסתבר שחוטי הענף עליהם דיברה התורה אינם כוללים את חוט הכריכה של התכלת. אם מטרת פתיל התכלת הוא רק להקיף את חוטי הלבן, נראה פשוט שהוא לא מהווה חלק מן החוטים שמרכיבים את הענף. בניסוח אחר, כיוון שמצוות התכלת נלמדת ממילה אחרת מאשר מצוות הלבן חוט התכלת אמור לא להימנות כחלק מחוטי הציצית אלא כתוספת עליהם²⁶.

25. המשכנות יעקב מעיר על הגמרא (מא, ב) "טלית שכולה תכלת - כל מיני צבעונין פוטרין בה", שנשמע ממנה שכדי להחליף את הצבע לבן אפשר לשים כל צבע, חוץ מתכלת. אך אם התכלת שייך בתוך חוטי הענף, לא אמור להיות מניעה לצרף את הצבע תכלת אל תוך הענף. המשכנות יעקב רוצה להוכיח מפה כדעת הרמב"ם, שלא שייך לשים תכלת בתוך הענף "ולחכי אסרינן בטלית שכולה תכלת לעשות הלבן תכלת רק משאר צבעונין". אך לענ"ד ההוכחה לא מובנת, כיוון שפה מדובר בכל מיני צבעונין, ולכאורה אפשר להבין שמדובר באמת גם בתכלת. מעבר לכך, כנראה שמדובר בדין מיוחד, מאחר וכל הטלית היא של תכלת, ואולי גם שם יודו שאר הראשנים שלא שייך לשים תכלת בענף.

26. ריעון זה מודגש היטב בהסברו של האברבנאל על פרשיית ציצית. האברבנאל מציע: "לכן היו החוטים ח' ועם הפתיל תכלת תשעה" (במדבר טו, לב), דהיינו שמלבד חוטי הלבן האדם מצווה לתת עוד פתיל

נראה שהבנה זו היא שעמדה בבסיס דברי הגמרא (לט, א): "יתיב רבה וקאמר משמיה דרב: חוט של כרך עולה מן המניין". הנחת המוצא היא שיש להחשיב את חוט התכלת כחוט נפרד מחוטי הלבן. למרות זאת, מחדש רבה שחוט התכלת נמנה כחלק מחוטי הציצית. לשיטת הרמב"ם דין זה מתכתב מאוד יפה עם ההבנה מה זה ציצית. כלומר, למרות שלפי הרמב"ם היסוד של מצוות התכלת היא תוספת מעבר למצוות הלבן, דהיינו תחילה אדם יוצר את חוטי הלבן ורק מעליהם הוא כורך את התכלת, בכל זאת התכלת משולבת בתוך חוטי הלבן. וכך כותב המשכנות יעקב (יג): "סלקא דעתך אמינא לדעת הרמב"ם דגדילים בעינן מלבן לחוד שהן ח' ועליהן יתן פתיל תכלת והוא חוט של כרך".

לפי שאר הראשונים מצוות התכלת אינה תוספת על מצוות הלבן, אלא מצווה מקבילה לה. כלומר, אדם צריך ליצור שתי מערכות שוות של ציצית, ציצית של לבן וציצית של תכלת. ולשיטה זו אין מצווה נפרדת של כריכה, הכריכה נעשית כחלק ממצוות ציצית. על פי תפיסה זו באמת קשה יותר להבין את ההווה אמינא של הגמרא - מה החידוש בכך שחוט של כרך עולה מן המניין? מה בכלל הסברה שהחוט הכורך לא ימנה כחלק מחוטי הציצית²⁷. בניגוד לשיטת הרמב"ם, ברור מאליו לפי דברי שאר הראשונים שחוט הכרך הוא מן המניין, הרי הוא חלק מחוטי הענף מצד הדין. וכך כותב המשכנות יעקב: "וחוט הכרך לא כתיב בקרא כלל למצווה בפני עצמה שתעלה על דעתך שלא יעלה למניין החוטים"²⁸.

נסביר זאת יותר, בתשומת לב לדרשת המילים של הפסוק. לפי דברי שאר הפוסקים, גם חוטי הלבן וגם מצוות הכריכה נלמדות מהמילה "גדילים"²⁹. זאת מכיוון שהמילה פתיל כבר נדרשת לשיטתם עבור דין השזירה ודין מניין החוטים. שאר הראשונים לומדים ממילת

תכלת. אם נסביר שהתכלת היא תוספת על הלבן, מאוד הגיוני שהיא לא תימנה במספר חוטי הלבן שנדרשו בפסוק. הגמרא מחדשת שבאמת חוט התכלת הוא חלק מהמניין, בדיוק כפי שיטת הרמב"ם. נראה שנדרש להציע שלשיטת תוספות ורש"י מדובר פה בחוט נוסף – הרי בציצית יש צורך בחוטים וצורך לגדול אותם ולא מופרך להציע שהכורך יהיה חלק נפרד מחוטי הציצית. על פי הסבר זה, גם הקושי בפסקה הבאה נופל.

28. נראה שבכל זאת יש קושי בדברי המשכנות יעקב, כיוון שלא כתוב במפורש בגמרא "חוט התכלת מן המניין", אלא בסתמא חוט של כרך מן המניין. חלק מהוכחותיו של המשכנות יעקב מתבססות על כך שהגמרא מתייחסת הרבה לחוט התכלת, ושאר הראשונים מתרגמים את מילת התכלת לשם כולל לכל הציצית. אך פה, כלל לא מוזכר חוט תכלת, אלא בסתמא חוט של כרך. בנוסף, יש להעלות על הדעת שדווקא מסקנת הגמרא שנפסקה להלכה היא המשמעותית, ואין צורך להתמקד בהווה אמינא שלא נפסקה.

29. החלוקה הברורה בין הפרשה בספר במדבר לפרשה בספר דברים, היא שבספר במדבר מובאים הצבעים השונים שיש במצווה, ודיני החוטים מוזכרים בעיקר בספר דברים. נראה שהרמב"ם למד את דיני החוט התכלת מהמילה פתיל, אך כיוון שלשאר הראשונים מילה זו לא פנויה הם חייבים ללמוד ממילת גדילים.

פתיל את מניין החוטים, ש'פתיל' הוא שני חוטים. כך כותבים התוספות (לה, א ד"ה התכלת): "פתיל תכלת כתיב ופתיל משמע תרי". אם גם התכלת וגם הלבן נלמדים מאותה המילה, עצם ההווה אמינא של הגמרא שחוט של כרך אינו מן המניין אינה אפשרית, הרי בעצם מדובר על אותו היסוד, יסוד הגדילים, למה שהחוט הכורך לא יהיה חלק מן המניין? וכך כותב המשכנות יעקב: "ומצוות כריכה מגדילים נפקא ואכולהו קאי, ומהיכי תיתי שלא יעלה?".

ז. התכלת אינה מעכבת את הלבן

המשנה בתחילת פרק התכלת (לה, א) קובעת: "התכלת אינה מעכבת את הלבן והלבן אינו מעכב את התכלת". דעה זו במשנה מתכתבת עם דברי חכמים שמוכאים בגמרא (שם) "דתניא: וראיתם אותו – מלמד שמעכבין זה את זה, דברי רבי, וחכמים אומרים: אין מעכבין". בדיוק כפי שחכמים סוברים שהתכלת לא מעכבת את הלבן והלבן לא מעכב את התכלת, כך גם תנא קמא במשנה סובר שהתכלת אינה מעכבת את הלבן וכן להפך. אך למרות זאת, הגמרא מוציאה את המשנה מפשוטה כדי להעמידה כדעת רבי, הדעה שלכאורה מנוגדת לנאמר במשנה. כיוון שבפשטות המשנה מתאימה באופן ברור לדעת חכמים, מה הסיבה להתעקשותה של הגמרא להעמידה כך?

מעיון בדברי המשנה, ניווכח לגלות שהבנת המשנה כפשוטה אינה מתאימה לדברי הרמב"ם. כפי שהצגנו לעיל, בסיס שיטת הרמב"ם הוא שהלבן מהווה בסיס ויסוד למצוות התכלת, לכן לא ניתן לדמיין ציציית של תכלת בלבד בלא חוטי לבן. אם כך, כיצד יש להבין את המשנה הקובעת שהלבן אינו מעכב את התכלת, הרי ברור שהוא כן מעכב! נחדד את הדברים יותר. המשנה מביעה שיש חוסר תלות בין התכלת ללבן, אך לשיטת הרמב"ם יש קשר ארוך בין התכלת ללבן. כיצד אם כן הרמב"ם הביין את דברי המשנה, ולמה הוא פסק אחרת מדבריה?

אפשר להציע שבקבות קושי זה, ניתן להסביר את התעקשותה של הגמרא להעמיד את המשנה כדעת רבי. כיוון שהמשנה כפשוטה אינה מסתדרת ביסוד מצוות הציציית (מפני שהתכלת לא עומדת ללא הלבן), הגמרא טורחת להעמיד את המשנה באופן אחר, ולא בעיכוב אחד של השני³⁰. וכך כותב המשכנות יעקב: "ולפי זה ניחא לי הא שחזינן דטרחי כל הני אמוראי לאופקי למתינתין מפשטה אליבא דרבנן ומוקמה אליבא דרבי דלית הלכתא כוותיה [...] ולמה שאמרנו ניחא דכפשטה ממש אי אפשר לפרש".

30. הערת העורך [א"מ]: אמנם נראה שייטכן וזו היא דרכה של הגמרא. ראו למשל יומא פה, ב ובתוספות ישנים שם.

כדי להסביר את המשנה בהתאם לדעת רבי, הגמרא מסבירה שהיא עוסקת בדין 'גרדומים'. ישנם מצבים בהם הציצית התגרדמה, אך ניתן להציל אותה. הרמב"ם פסק בעקבות זאת:

והתכלת אינו מעכב את הלבן והלבן אינו מעכב את התכלת, כיצד הרי שאין לו תכלת עושה לבן לבדו, וכן אם עשה לבן ותכלת ונפסק הלבן ונתמעט עד הכנף ונשאר התכלת לבדו כשר.

(רמב"ם ציצית א, ד)

הרמב"ם פסק את יחסי התכלת והלבן בצורה לא סימטרית. אם אין לו תכלת – מטיל לבן בלבד. אך מנגד, המקרה בו יש לו רק תכלת הוא כאשר כבר הטיל לבן, והוא נחתך. רבים הקשו מדוע הרמב"ם לא פסק את המשנה כפשוטה – שגם כאשר אין לו לבן מטיל רק תכלת.

לדברינו, ברור מדוע הרמב"ם לא היה יכול לפרש את המשנה כפשוטה – מבחינת התפיסה הרעיונית של מצוות הציצית, שאין משמעות לתכלת ללא הלבן. ויש סמך לכך ממהלך הגמרא, שאף היא נדחקה בהעמדת המשנה. כך מסביר המשכנות יעקב את פסיקתו של הרמב"ם: "לבן אין מעכב התכלת לא שייך לדברי הרמב"ם, דמצוות תכלת אינו רק חוט אחד שכורך בו [...] ועל כן צריך לפרש הך בבא במי שעשה כבר לבן לתכלת ונפסק הלבן לגמרי רק קצת נשאר שיכרך עליו התכלת".

ח. אין לו תכלת מטיל לבן

כפי שהערנו, הרמב"ם לא היה יכול לפסוק כפשוטה את המשנה. אך עדיין צריך ביאור כמי הרמב"ם פסק. הרי ברור שהוא לא פסק כדעת חכמים, כיוון שהם סבורים שהתכלת אינה מעכבת את הלבן כפשוטו, מה שהרמב"ם לא מוכן לקבל. לעומת זאת, אי אפשר להסביר שהרמב"ם פסק את דעת רבי, כיוון שהגמרא מעמידה את כל המשנה לשיטתו בעניין הגרדומים. זאת בשונה מדברי הרמב"ם שפסק כפשוטה את הרישא של המשנה "התכלת אינה מעכבת את הלבן", ורק את דין "הלבן אינו מעכב את התכלת" פירש שמדבר על דין הגרדומים. אם כך, על אף שהמוטיבציה של הרמב"ם בפסקיו ברורה, עדיין לא ברור מאין הרמב"ם שאב את פסיקתו³¹.

המשכנות יעקב מסביר שהמפתח לפיצוח חידה זו הוא בפסיקת הרי"ף שמשמיט לגמרי את מחלוקת רבי ורבנן, ומביא רק את דעת ר' יוחנן בן נורי: "ומאן תנא דפליג עליה דרבי? האי תנא הוא, דתניא: רבי יצחק אומר משום ר' נתן, שאמר משום רבי יוסי הגלילי שאמר משום רבי יוחנן בן נורי: אין לו תכלת מטיל לבן".

31. ובלשונו של הכסף משנה (ציצית א, יח ד"ה וכן): "וא"כ היאך כתב כאן שאם נפסק החוט מעיקרו אפילו חוט אחד פסולה ועוד דמשמע דפסק כרבי דאליביה אמרינן דאי איגרדם לבן וקאי תכלת כשר ומשמע דרבנן לא סברי הכי ואמאי פסק כרבי [...] ועוד יש לומר שרבינו פסק כרבנן [...]".

מדוע ר' יוחנן בן נורי הזכיר רק צד אחד של המשוואה?

באופן שטחי ניתן לומר שיותר מצוי המצב בו חסר לאדם חוט תכלת מאשר חוט לבן, ולכן אמר דווקא את הדין המצוי יותר, שאפשר לוותר על חוט התכלת בציצית ואין זה מעכב, על אף שהוא סובר שדין זה נכון גם ביחס למקרה ההפוך. יש בטענה זו היגיון, מאחר וחוטי התכלת הרבה יותר יקרים והרבה פחות מצויים מאשר חוטי לבן. למרות זאת, נראה שיש בכך דוחק, משום שאין סיבה להחסיר גם את הדין במקרה הפחות מצוי – שאין חוטי לבן – כיוון שסיטואציה כזו בהחלט יכולה להתרחש במקרי קיצון!

מתוקף כך, נראה להסביר שהרי"ף הבין שר' יוחנן בן נורי חולק הן על דעת רבי והן על דעת חכמים: בנוגע לדין "התכלת אינו מעכב את הלבן" סובר כדעת חכמים שאם אין לו תכלת מטיל לבן, ובאשר לדין ש"הלבן אינו מעכב את התכלת" סובר כדעת רבי שעצם נתינת הלבן מעכבת, והמשפט מוסב לגבי גרדומים. המשכנות יעקב מסביר שפסיקת ר' יוחנן בן נורי (לפי הבנה זו) היא שיקוף מדוייק של דעת הרמב"ם, שהתכלת מהווה מרכיב ונדבך נוסף על גבי הלבן. ממילא ר' יוחנן בן נורי חולק בכל תוקף על אמירה שניתן ליצור ציצית ללא לבן, כיוון שזה בסיס הכרחי לשילוב בין תכלת ללבן.

אם כך, יוצא שלפי הבנת הרמב"ם ר' יוחנן בן נורי וחכמים נחלקו במחלוקת הראשונים האם התכלת היא מרכיב שווה ומקביל ללבן (דעת חכמים; ורש"י, תוספות והראב"ד), או לחילופין, התכלת מהווה נדבך נוסף מעל ללבן (דעת רבי יוחנן בן נורי, והרמב"ם)³². כך כותב המשכנות יעקב (יח): "כדברי ר' יוחנן בן נורי אין לו תכלת מטיל לבן [...] והן הן דברי הרמב"ם". לעת עתה נצטרך להסביר שהרמב"ם הבין שר' יוחנן בן נורי חולק על תפיסתם של חכמים³³, ונשאיר כשאלה פתוחה מה הסיבה לכך שהרמב"ם בחר לפסוק דווקא כר' יוחנן בן נורי, ולא כחכמים.

32. הרב יהודה ראק, בספרו 'עבד המלך' על הרמב"ם (שהוציא על ידי עמותת פתיל תכלת), עמוד 41, מראה שיש מחלוקת תנאים נוספת שאפשר להסביר שעומדת ביסוד הזה.

33. לכאורה עולה מהגמרא זהות בין חכמים לבין ר' יוחנן בן נורי "מאן תנא דפליג עליה דרבי". אם כך יש קושי להסביר שהרמב"ם חילק ביניהם, ופוסק רק כצד אחד. ניתן להציע שהגמרא מבררת מיהו התנא החולק על רבי, ולאחר שמצאנו שתנא זה הוא ר' יוחנן בן נורי, אנו מזהים את דעתו עם דעת 'חכמים' שבמשנה.

ט. פותליהו מתוכו

גולת הכותרת של בעל המשכנות יעקב בהסבר דברי הרמב"ם, נמצאת בסוגיית 'פותליהו מתוכו'. לעיל הראנו שהרמב"ם פסק כר' יוחנן בן נורי, אך חתמנו בשאלה מדוע פסק הרמב"ם כמו מה שנראה כדעת יחיד. נראה להציע שהוא הסיק כך מתוך סוגיה זו:

רב ורבה בר בר חנה הווי יתבי, הוה קא חליף ואזיל ההוא גברא דמיכסי גלימא דכולה תכלתא, ורמי ליה תכלתא, וגדילא מיגדיל, אמר רב: יאי גלימא ולא יאי תכלתא, רבה בר בר חנה אמר: יאי גלימא ויאי תכלתא. במאי קא מיפלגי? רבה בר בר חנה סבר: כתיב אגדיל וכתוב בפתיל, או גדיל או פתיל; ורב סבר: לעולם פתיל בעינן, וההיא גדילים למנינא הוא דאתא, גדיל - שנים, גדילים - ארבעה, עשה גדיל ופותליהו מתוכו.

(מנחות לט, א-ב)

מסופר על אדם שחלף על פני רב ורבה בר רב חנה. אותו אדם לבש גלימה שכולה תכלת, והיו מוטלות לו ציציות שכל אחת הייתה 'גדילא מיגדיל'. רב ורבה בר בר חנה שיבחו את טליתו של אותו אדם, אך נחלקו מה דינן של ציציותיו. רבה בר בר חנה סבר שכיוון שבפרשה אחת כתוב 'גדיל' ('גדילים תעשה לך' (דברים כב, יב)) ובפרשה שנייה כתוב 'פתיל' ('פתיל תכלת' (במדבר טו, לח)), אדם יכול לבחור האם לעשות את הכל גדיל (כרוך יחד) או הכל פתיל (כל חוט נפרד בפני עצמו). רב לעומתו, סבר שהמילה גדיל מלמד על מניין החוטים (ארבעה חוטים, גדיל שנים גדילים ארבעה), והמילה פתיל מלמד ש"עשה גדיל ופותליהו מתוכו".

נחלקו הראשונים בנוגע לתיאור הציציות המדוברות, ובהתאם לכך, בנוגע למחלוקת האמוראים.

לדעת רש"י (ד"ה ופותליהו) כל הציצית של אותו האדם היו 'גדולות', דהיינו הכל נכרך יחד ולא נשאר כלל ענף. משום כך, רב סבר שיש לפסול את הציציות, כיוון שאין בהם ענף. פירושו של רש"י קשה, מאחר וידוע לנו כבר ממקורות תנאיים³⁴ שיש בעיה בציצית שכולה גדולה לגמרי או פתולה לגמרי, ואין צורך ללמוד זאת מתוך סוגיה בגמרא. בספרי שלח (פסקה קטו) כתוב "שומע אני יעשה כולה ציצית? ת"ל גדילים. שומע אני יעשה כולה גדילים? ת"ל ציצית". וכבר התוספות (ד"ה או) הקשו קושיה זו: "ומיהו קשה דפתיל מציצית נפקא דדרשינן לקמן [...]".

רש"י מציע שתי אפשרויות נוספת להסבר דעתו של רב. רב לימד שצריך 'עשהו גדיל', דהיינו לקחת ארבעה חוטים ולכופלם שיהיו שמונה, ורק לאחר מכן 'ופותליהו מתוכו',

34. ישנה ברייתא שדרושת שבציצית יהיה ענף "אין ציצית אלא ענף" (מב, א).

דהיינו אותו החוט של תכלת צריך שיהא מן המניין. פירוש זה מתאים מילולית למילים 'עשהו גדיל ופותרהו מתוכו', שהפתיל יכלל בתוך מניין החוטים, אך לא ברור מדוע זה קשור למקרה שלנו. רב פוסל את חוטי הציצית של אותו האדם, אך לא ברור, לפי פירוש זה, מה בדבריו פוסל את הציציות. הפסול צריך להיות קשורים לעובדה שאין ענף, ולכאורה דבר זה לא קשור לדין שהחוט הכורך צריך להיות מן המניין.

פירוש נוסף שמציע רש"י, 'ופותרהו מתוכו', שצריך לתת פתיל ענף למטה. כעת באמת ברור מה כוונת דברי רב, שבציציותיו של אותו האדם אין ענף, וממילא אין הכשר לאותו הציצית. אך תוספות (ד"ה ופותרהו) מקשים על פירוש זה, שדין הענף נלמד כבר מהמילה ציצית. תוספות (ד"ה ופותרהו, וכך גם נראה בפסקי רי"ד שם ד"ה וגדילא) לעומת רש"י מפרשים פירוש אחר בדברי רב³⁵. תוספות מפרשים ש'פותרהו מתוכו' משמע שהציציות נכפלות כאשר מכניסים אותם אל תוך הבגד. אך גם פירוש זה קשה, ראשית בגלל שחזרנו לבעיה בהסבר הראשון של רש"י שאין קשר לדברים של רב. מעבר לכך, היה מצופה שרב יאמר 'ופותרהו אל תוכו', ולא 'מתוכו'.

המשכנות יעקב מקשה קושיה נוספת חזקה על דברי רש"י. רש"י פירש בפירושו הראשון שפותרהו מתוכו מוסב על החוט הכורך, שהוא צריך להיות מן המניין. אך ראינו פעמים רבות שלפי רש"י ותוספות המילה פתיל בכלל לא מלמדת על הכורך ועל פעולת הכריכה. אדרבא, לפי שיטתם בין המילה פתיל ובין המילה גדיל בתורה מלמדות על חוטי הציצית, ואם כך איך הם לומדים שהמילה פתיל נסובה על החוט הכורך? וכך כותב המשכנות יעקב "ואדרבא לדברי הפוסקים [...] היאך נפרש פותרהו מתוכו על חוט הכרך?".

בעקבות זאת, המשכנות יעקב מפרש את הגמרא אחרת, ומתוך כך מציע הכרח לרמב"ם לפסוק כמו רבי יוחנן בן נורי. המשכנות יעקב משנה את פירוש המילים 'גדילא מיגדיל', ומציג תמונה אחרת באשר לציצית של אותו האדם. לא מדובר על מקרה בו האדם קשר את כל ציציותיו ולא השאיר ענף (שהרי במקרה כזה כולם יפסלו, והדבר פשוט כפי שעולה ממקורות תנאיים), אלא על מקרה בו הגדיל נעשה על ידי קליעה³⁶: "גלימא דהאי גברא לא הייתה כולה כרוכה, דבהא לא פליגי כלל וכולי עלמא סברי דפסול [...] רק הייתה כולה גדיל כעין מעשה עבות". לדעת רבה בר רב חנה אין משמעות לצורת האגידה, והיא יכולה להיעשות בין ע"י כריכה ובין ע"י קליעה.

35. נראה שגם רש"י פירש כך, במסכת סוכה. בסוכה (יא, ב) רש"י (ד"ה בעינן) מלמד "בשעה שפותרהו, שתולה בו הפתילים". נראה שרש"י סובר שפותרהו משמעותו תליית הפתילים, ומתוכו כנראה גם לשיטתו מוסב על הבגד.

36. נראה שאפשר להוכיח מכמה מקומות שהמילה גדיל מלמדת על קליעה. לדוגמה, במשנה בשבת (י, ו) "הגודלת" מלמד על מישהי שקולעת שערות (על פי פירוש ברטנורא שם). אולם עיין פירושו של הערוך למשנה זו (על פי תרגום אונקלוס), שמסביר שמדובר באריגה.

לעומת זאת, לדעת רב "לעולם פתיל בעינן", ו"עשה גדיל ופותליהו" אומר שצריך דווקא לפתול (לכרוך) את הענף. כלומר, רב מצריך שהחוט האוגד (התכלת) יאגוד דווקא על ידי פעולת פתילה, דהיינו כריכה, ולא על ידי פעולת 'עבות'. אך כל זאת צריך להיעשות 'מתוכו', דהיינו החוט הפותל – כלומר חוט התכלת, הוא חלק ממניין החוטים. היתרון בפירושו של המשכנות יעקב ניכר, שהרי כעת אנו מחזיקים במקור שממנו הרמב"ם יכול להסיק שחוט התכלת הינו חלק ממניין החוטים ('מתוכו').

בחזרה למחלוקת רבי ורבנן, אמנם חוט התכלת מהווה יחידה נפרדת שרק פותלת את חוטי הציצית ('פותליהו'), אך יחד עם זאת הוא כן נמנה בתוכן (כשיטת רבי). הרי לנו מקור נוסף לכך שחוט התכלת (הפתיל) הוא חוט אחד ('פותליהו' בלשון יחיד).

ולמסקנה, יוצא מסוגיה זו מקור מפורש למספר חוטי התכלת של הרמב"ם, וגם לסיבה למה הרמב"ם הבין שחוט התכלת מהווה חלק נפרד, שהרי צריך לדרוש לסופרו מן המניין. וכך כותב בעל המשכנות יעקב "ורב אמר לעולם בעינן פתיל, עיקר מצוותה בכריכה". מאחר והרמב"ם הבין שמצוות התכלת לא נכללת בתוך המצווה הבסיסית של הלבן, בהכרח היא לא מעכבת ומהווה מעין תוספת בלבד. אם כך, הוא לא היה יכול לפסוק לא את דעת רבנן ולא את דעת רבי, וממילא רק את דעת ר' יוחנן בן נורי.

י. סיכום

תפיסת הרמב"ם מהי ציצית בוקעת ועולה מתוך פסוקי התורה וסוגיות התלמוד. הרמב"ם סובר שיש שני ציווים במצוות הציצית – ציווי הלבן וציווי התכלת. לפי הרמב"ם הבסיס היסודי שעומד בעצמו הוא הלבן, ורק כתוספת חוט התכלת מקיף ופותל סביב חוטי הלבן. תחילה "ועשו להם ציצית על כנפי בגדיהם" ורק לאחר מכן "ונתנו על ציצית הכנף פתיל תכלת", וכל זה יוצר "והיה לכם לציצית". הראינו את שיטתו של הרמב"ם, הן בפסוקים והן בסוגיות.

נרצה לסיים בדברי מחשבה, ולהתחקות אחר הצד הרעיוני שעולה מדברי הרמב"ם. חכמים לימדו אותנו שצבע התכלת מזכיר את כסא הכבוד: "שהתכלת דומה לים וים דומה לרקיע ורקיע דומה לכסא הכבוד" (מנחות מג ב), וצבע הלבן ממשיך את הבגד: "הכנף מין כנף" (מנחות לט, ב)³⁷. אפשר להציע שיש הפרש בין תפיסת הרמב"ם לבין תפיסת שאר הראשונים. לפי שאר הראשונים האדם אמור לשלב את הקדושה בתוך חייו, ואולי אפילו ליצור מעין שוויון בין חיי המעשה (המסומל על ידי הבגד הלבן) לבין חיי הקודש (המסומל

37. המשך חכמה (במדבר טו, מ) מסביר שהציצית מהווה מעין המשך של הבגד. הציציות אמורות להזכיר לאדם שהעולם (הבגד הוא בבחינת העולם – "עוטה אור כשלמה") אינו מושלם והאדם אמור לפעול כדי להמשיך לארוג את ציציותיו: "אתה בן אדם אם תארוג את הבריאה תעשה שותף להשי"ת במעשה בראשית [...] הניח זה להאדם הבחירי, שהוא ישרים אותה והוא יעשה ויבנה פלטרין של מעלה ושל מטה". ולענייננו, חוטי הלבן מסמלים את חיי המעשה בעולם הזה, בבחינת בגדי העבודה של האדם.

על ידי התכלת). חייו של האדם אמורים להיות שילוב שוויוני בין התנהגות של חול למימוש חיי הרוח בעולם הזה: "הנהג בהן מנהג דרך ארץ" (ברכות לה, ב).

אך לעומת זאת, נראה שלתפיסת הרמב"ם הציציות מלמדות את האדם להקיף את חיי המעשה בתכלת. לפי שיטתו של הרמב"ם חוט התכלת שמסמל את חיי הרוח, אמור להקיף את חוטי הלבן. דהיינו, במהלך כל חיי האדם, עליו לשאוף ולזכור את רצון ה', מעין מעטפת של רוח לחיי החומר. הציציות לאו דווקא דורשות מאיתנו לקיים בחיינו חיי רוח כחיי החול, אך הן בהחלט דורשות מאיתנו להוסיף את התכלת כקומה נוספת על חיינו הגשמיים. הציצית, לפי הרמב"ם, לא מעבירה אותנו למרחב של קודש, אך כן מצריכה שבראש שלנו יהיו עולמות של קדושה.

יהי רצון שנזכה לקיים לפחות את אחד מאורחי החיים שהוצגו, בין בציציותיו של התוספות ובין בציציותיו של הרמב"ם.